

УДК 323.3

**ФЕНОМЕН ТОТАЛІТАРИЗМУ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ****Володимир Томахів**

*Львівський національний університет імені Івана Франка  
вул. Університетська 1, м. Львів 79000, Україна, тел. (0322) 79-43-40*

За розвитком людського суспільства в ХХ ст. можна виділити низку характерних тенденцій, однією з яких була боротьба між демократією і тоталітаризмом. Хвиля тоталітаризму прокотилась у Східній Європі, завдавши величезних втрат людському, інтелектуальному, економічному потенціалам її народів, особливо в Україні. Тоталітарний режим України був одним із найжорстокіших у колишньому Радянському Союзі, бо запровадження його відбулось водночас і з знищенням державності, фізичним знищенням народу. Загальна криза тоталітаризму на початку 90-х років у Східній Європі, розпад СРСР, створили змогу для утворення незалежної держави – України, яка задекларувала побудову державного устрою на демократичних засадах.

Проте перехід до демократичної системи в процесі державного будівництва в Україні, є складним і суперечливим, тут одночасно відбуваються процеси державотворення і консолідації нації. В значній частини суспільства зберігаються ще залишки тоталітарного мислення і ментальності, побоювання реформ і перетворень, а економічні негаразди і важке матеріальне становище значних верств населення сприяють ностальгії за минулим порядком, твердою рукою, дешевою ковбасою, уособленням чого був радянський зразок соціалізму. Це створює ґрунт для існування політичних партій з чітко вираженими антиукраїнськими, антидержавними і антидемократичними програмами. Це негативно впливає на становлення політичної системи України, української національної ідеї як головного інтеграційного чинника сучасного державотворення. Отже, актуальною є потреба вивчення й осмислення феномена тоталітаризму, як теорії і суспільно-політичної практики. Відомий німецький філософ Карл Ясперс, аналізуючи альтернативу демократії і деспотизму в праці “Витоки історії і її мета” зазначив, що коли суспільство відкидає принципи політичної свободи, то це спричиняється до “панування мас, здійснюваного демагогами, які згодом стають деспотами” [1, с.186].

Тоталітаризм, як тип політичної системи, виник у ХХ ст. Сам термін походить від латинських слів *totalitas* (повнота, цілісність) і *totalis* (весь, повний). Поняття *тоталітарна держава* вперше використав Б.Муссоліні “все у державі, нічого поза державою, нічого проти держави” [2, с.160], а

термін “тоталітаризм” увів у політичну термінологію італійський вчений і політичний діяч, один із ідеологів італійського фашизму Д.Джентіле [3, с.13]. Феномен тоталітаризму почали вивчати на початку 40-х років. Першими теоретичними дослідженнями з проблем тоталітаризму були праці Ф.Хаєка “Дорога до рабства” (1944), К.Поппера “Відкрите суспільство та його вороги” (1943), а в українській політичній думці спробою аналізу цього явища були розділи в праці М.Сціборського “Націократія”.

Після другої світової війни дослідження тоталітаризму розгорнулося в ширшому масштабі, що було пов’язано з потребою обґрунтувати ідеологічну боротьбу проти комуністичної системи, яка складалась в Східній Європі і ставала протиположною західній демократії. Однією з перших робіт, по праву, можна вважати публіцистичну статтю діяча українського національно-визвольного руху Ярослава Старуха (Ярлана) “Упир фашизму” (1947), в якій дається порівняльний аналіз тоталітарних систем фашистської Італії, нацистської Німеччини і комуністичного СРСР. Автор приходить до висновку про повну тотожність основних принципів функціонування тоталітарних систем названих країн, але найбільш повно риси тоталітаризму проявились в СРСР, де спостерігалось придушення релігійних організацій, повне одержавлення економіки, чого не було в Німеччині та Італії [4, с.180–202]. На думку професора Петра Потічного, висновки Я.Старуха перегукуються з положеннями знаменитої книги З.Бжезінського і К.Фрідріха “Диктатура й автократія”, а подекуди на десятиліття випереджають їх.

У 1951 р. опубліковано працю Х.Арендт “Походження тоталітаризму”, яку незабаром визнано класичною в галузі вивчення тоталітарних режимів [5]. Статус наукової концепції за терміном “тоталітаризм” закріпився після політологічного симпозиуму, який відбувся в США 1952 р., де тоталітаризм був визнаний як замкнута і нерухома соціокультура та політична структура, у якій будь-яка дія – від виховання дітей до виробництва і розподілу – спрямована і контрольована з єдиного центру [6, с.118].

Завершила формування цілісної концепції тоталітаризму знаменита і до сьогодні класична в аналізі тоталітаризму праця К.Фрідріха і З.Бжезінського “Тоталітарна диктатура і автократія” опублікована 1956 р. З’ясовуючи сутність тоталітарного режиму, автори виділили шість ознак тоталітаризму (тоталітарного синдрому), сукупність яких дає підстави розглядати той чи інший режим як тоталітарний. Зміст цих ознак зведений до такого.

1. Офіційна ідеологія, яка повністю відкидає існуючий старий порядок і спрямована на об’єднання громадян для побудови нового суспільства, і яку кожен повинен сповідувати.

2. Єдина масова політична партія, керована одним лідером (диктатором) охоплює своїм членством не менше 10% населення, побудована на олігархічному принципі і тісно інтегрована з державною бюрократією.
3. Система терористичного поліцейського контролю не тільки за “ворогами” режиму, а й за будь-якими проявами інакодумства і нелояльності до режиму.
4. Партійний контроль за всіма засобами масової комунікації, пресою, радіо, кіно.
5. Контроль за збройними силами і засобами виготовлення зброї.
6. Централізоване бюрократичне управління економікою [7, с.22].

Зазначимо, що в наступних спробах визначити сутність тоталітаризму більшість учених погоджувались з наведеними вище головними ознаками. Наприклад, французький політолог Р. Арон виділив такі ознаки:

1. Тоталітаризм виникає при режимі, що надає одній партії монополієне право на політичну діяльність.
2. Ця партія має на озброєнні ідеологію, якій вона надає статус офіційної державної істини.
3. Для поширення цієї істини держава використовує силовий вплив і керує засобами масової інформації – радіо, телебаченням, пресою.
4. Більшість видів економічної та професійної діяльності перебувають у підпорядкуванні держави та офіційної ідеології
5. Оскільки будь-яка провина перетворюється в гріх ідеологічний, як наслідок – політизація, ідеологізація всіх можливих гріхів окремої особи, поліцейський та ідеологічний терор [8, с. 230–231].

Аналіз тоталітарного суспільства, зроблений Ф.Ньюманом, доповнює наведені ознаки тезою про те, що, на відміну від ліберально-демократичних держав, де неодмінно є поділ влади, у тоталітарних державах немає місця поділу влади, а також федералізму, духовна культура перетворюється на пропаганду.

За цими критеріями до класичних тоталітарних режимів належать нацизм у Німеччині, сталінізм в СРСР, фашизм в Італії.

Новизна концепції тоталітаризму висунула проблеми, пов’язані з його історичними та ідейно-теоретичними витоками. Головно, вчені підходять до тоталітаризму як явища, яке виникло в ХХ ст., і його історичних аналогів нема. Ця думка впливала з праці Л.Фрідріха і З.Бжезінського, у якій поряд з визначенням головних ознак тоталітаризму, висунуто концепцію про виникнення тоталітарних диктатур лише в умовах масової демократії і сучасних технологій, тобто тоталітарна диктатура це – “автократія, заснована на сучасній технології і масовій легітимізації” [7, с.4].

На підставі аналізу сутності “тоталітарного синдрому” можна зазначити, що низка ознак (діяльність партій, офіційна ідеологія, планова економіка) притаманні ХХ ст., характерні для високого розвитку технологій

комунікацій і зв'язку, які були досягнуті в ХХ ст., наприклад, цілеспрямоване мобільне розповсюдження офіційної ідеології неможливе без сучасних засобів масової інформації. Проте наприкінці 50-х років намітилась тенденція до широкого тлумачення цього явища: тоталітарними, або такими, що мали певні елементи тоталітаризму, почали називати античну Спарту, ідеальну республіку Платона, Індію часів Маур'я, Римську імперію часів Діоклетіана, Візантію, імперію інків, Московське царство [9, с. 62].

На нашу думку, це має під собою певний ґрунт. Хоча політичні режими минулих часів не називали тоталітарними, проте за своєю суттю, структурою, формою правління, вони відповідали багатьом ознакам тоталітаризму. Зокрема, російський учений М.Капустін проводить чіткі аналогії між правлінням Івана Грозного і Сталіна, для якого Іван Грозний, як відомо, був зразком державного діяча минулого. Тоталітарні погляди і перш за все ідеї цілковитого підкорення частини цілому, особисті – державі, тотальному управлінню суспільством були, починаючи зі стародавніх часів. У книзі “Відкрите суспільство та його вороги” К.Поппер зазначає, що тоталітаризм у його нинішньому розумінні належить до традиції так само давньої, як і власне наша цивілізація, ... яка ще цілком не оговталася після потрясіння від свого народження – переходу від племінного, або “закритого суспільства”, з його підвладністю магічним силам, до “відкритого суспільства” яке вивільняє критичні здібності. Ми спробуємо довести, що потрясіння від цього переходу є одним із факторів, які сприяли появі реакційних рухів, що намагались повернутись до племінного стану” [10, с.13]. Отже, тоталітаризм, за Поппером, – є давнє явище в суспільно-політичному житті, яке постійно загрожує існуванню демократії. Ідейно-теоретичні витoki тоталітаризму Поппер вбачає в філософії Платона: “Я радше схильний зруйнувати те, що на мою думку, є шкідливого у цій філософії, яке я спробую проаналізувати і піддати критиці” [10, с.48], – зазначає він, пояснюючи мету написання своєї праці. На доказ цього вчений аналізує політичну програму Платона, серед головних елементів якої визначає:

- а) суворе розмежування класів, тобто правлячий клас;
- б) ототожнення долі держави з долею панівного класу;
- в) правлячий клас володіє монополією на такі речі, як військова доблесть та навчання, а також носіння зброї та отримання будь-якої освіти;
- г) цензура усієї інтелектуальної діяльності правлячого класу, а також безперервна пропаганда, спрямована на формування та уніфікацію світоглядів його представників. Усі нововведення в освіті, законодавстві та релігії стримувати і забороняти;
- д) держава повинна бути самодостатньою, прагнути економічної автономії.

Цю програму, на думку Поппера, можна з повним правом схарактеризувати як тоталітарну. Не важко помітити, що головні складові теорії держави Платона співзвучні з головними характеристиками тоталітаризму, введеними пізніше [10, с.103–104].

У публіцистичній літературі нерідко можна натрапити на думку про те, що макіавеллізм знайшов своє втілення в ХХ ст., особливо коли йдеться про тоталітаризм. Французький філософ Жак Марітен у статті “Кінець макіавеллізму”, написаній у вересні 1941 р. називає Гітлера абсолютним макіавеллістом, цитуючи відомий його відгук про “князя” Макіавеллі: “Ця книга очистила мій мозок, звільнила мене від маси брехливих ідей і химер. Тільки після неї я зрозумів, що таке політика” [11, с.21].

Н.Макіавеллі у знаменитому трактаті «Князь» висуває політичну доктрину, в основі якої лежить ідея централізованої державної влади, в центрі якої – влада сильної особистості, наділеної волею, силою духу, енергії. Всі засоби, якщо вони слугують наявній меті, ідеї правителя допустимі, і ніяким моральним нормам державець не підвладний. Якщо є опозиція, противники, він радить князю їх захищати, а маси приборкати, для сильної держави потрібна одноособова диктатура, сила є основою держави і тому, «Князь, якщо він хоче утримувати підданих у покорі, не повинен зважати на звинувачення в жорстокості [12, с.49]. Макіавеллі створює суто індивідуалістичну політичну доктрину, пройняту нездоланною суперечністю між аморальністю засобів і величністю ідеї, мети, для досягнення якої потрібна сильна держава, яка охоплює своїм впливом усе суспільство, правитель, який править на принципах одноособової диктатури. Отже, Макіавеллі є прибічником централізованої держави, у загальних принципах її функціонування, викладених ним, можна простежити тоталітарні риси.

Досить детально обґрунтовані тоталітарні моделі держави у працях Т. Мора і Т.Кампанелли. Наприклад, описуючи “ідеальну державу” в книзі “Італія”, Т.Мор зображує суспільний лад, де працювати зобов’язані всі громадяни, приватна власність ліквідована. Будинки, одяг, належить державі, яка, відповідно, чітко контролює і регламентує, у тім числі й сімейне та особисте життя. В “Місті сонця” Томмазо Кампанелли нема приватної власності, все необхідне громадяни одержують від держави. Характерною рисою цих моделей є контроль і регламентація державою всього життя суспільства.

Т.Мор і Т.Кампанелла започаткували комуністичні централістські утопії, які пізніше одержали розвиток у Г.Бабефа (“Маніфест рівних”), Сен-Сімона, Ж.-Ж.Руссо, Маркса, Леніна та інших мислителів.

Український дослідник тоталітаризму Б.Ярош вважає, що однією з перших моделей тоталітарної держави була соціально-політична доктрина Ж.-Ж. Руссо. Його “суспільний договір” (1762) раз і назавжди наділив громадян рівними правами, від яких вони не можуть відмовитись. Держава

стає власником всього майна громадян, а потім і розпорядником їхнього життя. Оскільки держава гарантує безпеку всім громадянам, то у випадку потреби вони можуть жертвувати собою заради неї. Саме Руссо належить посилення ролі ідеології як інтегруючої сили та засобу мобілізації мас, хоча і самого поняття “ідеологія” тоді не було. Водночас Руссо застерігав від того, щоб закони давати народові, який не готовий до їхнього сприйняття [13, с.5].

М.Бердяєв писав, що витoki тоталітаризму потрібно шукати в політизації утопії. Ідеальні картини досконалого, гармонійного устрою утопії відіграють важливу роль в історії, особливо у разі спроби втілити їх в життя, особливо в створеній формі. “Утопія завжди тоталітарна, ворожа свободі”, – зазначав М.Бердяєв, – тому, що вона замкнута, сформована система, яка змальовує всі сторони ідеального суспільного устрою, – де немає місця для дисгармонії, суперечності ідей, які могли б заперечувати її основоположні постулати [14, с.329–331]. Отже, утопія в тоталітарній моделі прирівнена до абсолютної істини, всі інші теорії, ідеї розглядають як помилкові. Їхніх носіїв розцінюють як ворогів, яких необхідно перевиховувати, а то й знищувати, що пізніше і було виражено в знаменитому лозунгу більшовиків: “Хто не з нами, той проти нас”.

Австрійський політолог і економіст Фрідріх Хаєк, колишній соціаліст, в праці “Дорога до рабства”, опублікованій 1944 р., ідейно-теоретичні корені тоталітаризму вбачає у виникненні і поширенні соціалістичних ідей та спробі їхнього втілення в життя, суспільно-політичну практику. Ф.Хаєк звертає увагу на те, що біля витоків соціалізм мав авторитарний характер, а французькі філософи, які заклали основи сучасного соціалізму, ніколи не сумнівались у тому, що запровадити їхні ідеї може тільки сильна диктатура. Сен-Сімон заявляв: з тими, хто не буде підпорядковуватись так званім органам планування (радам), будуть “поводитись як з худобою” [15, с.189]. Аналізуючи тоталітаризм під економічним кутом Ф. Хаєк зазначає, що система приватної власності, ліквідацію якої пропонували соціалісти, це важлива гарантія свободи не тільки для її власників, а й для тих у кого її немає, оскільки контроль над засобами виробництва розподілений серед багатьох незалежних одна від одної осіб, тим самим ніхто не має над суспільством абсолютної влади, кожен вирішує, чим йому займатись. В протилежному випадку, якщо засоби виробництва перебувають в одних руках, то їхній власник, – будь це номінально “суспільство чи диктатор, одержують над суспільством необмежену владу” [15, с.223]. Отже інститут приватної власності є важливим елементом існування цивілізованого демократичного суспільства, свободи індивіда. На прикладі СРСР можна побачити, що з остаточною ліквідацією приватної власності внаслідок індустріалізації та колективізації тоталітаризм у вигляді сталінізму утвердився в країні. Як писав Макс Істмен, комуніст і знайомий Леніна, “сталінізм – це соціалізм у тому значенні, що він є політичним наслідком



націоналізації промисловості і колективізації сільського господарства, на які він опирається як на складову частину свого плану побудови безкласового суспільства” [15, с.189]. В Німеччині та Італії приватна власність не була ліквідована, проте, як і економіка в цілому, підпорядкована контролю і регламентації з боку держави, розвивались у рамках визначених державою, з огляду на її інтереси і потреби. Це в кінцевому результаті веде до втрати таких цінностей, як демократія, плюралізм, вільнодумство, особиста незалежність людини.

Соціалізм, як відомо, був складовою частиною не тільки більшовизму в його сталінській інтерпретації, а й частиною програми італійського фашизму і німецького націонал-соціалізму. Свою політичну кар’єру засновник фашизму Б.Муссоліні розпочинав як прихильник радикального крила соціалістів, відкидаючи реформістський соціалізм, парламентаризм, приватну власність, сповідуючи ідеї революції, експропріації правлячого класу, твердо стояв на позиціях марксизму. Перша фашистська програма (1991) висувала такі ж радикальні зміни, як і соціалісти: землю селянам, робітникам представництво в управлінні промисловістю, експропріація землі і фабрик, ліквідація сенату, націоналізація військової промисловості [16, с.16–48].

У німецькому націонал-соціалізмі поряд з назвою партії соціалістичні елементи були складовою частиною соціально-економічної програми, яка передбачала “скасування нетрудових прибутків, конфіскації воєнних прибутків, націоналізації комерційних підприємств (трестів), проведення земельної реформи на користь селян, соціальні гарантії” [17, с.219]. Усе це не виходило за рамки загального поширення соціалістичних ідей і тенденцій, характерних для 20-х років ХХ ст.

Отже, вважаємо, що тоталітарні ідеї і концепції беруть свій початок з політичних теорій стародавнього світу. Як спроби пошуку ліпшого суспільного устрою вони були характерні для всіх етапів розвитку суспільно-політичної думки. Свого найбільшого розвитку, а згодом і втілення, вони набули в ХІХ–ХХ ст., за умов становлення і розвитку індустріального суспільства; знайшли своє вираження у соціалістичних вченнях, насамперед у марксизмі і його ленінсько-сталінській інтерпретації, використанні націоналізму як однієї з найвпливовіших ідей ХХ ст. для вирішення економічних, соціальних і політичних проблем.

- 
1. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1991.
  2. Белоусов Л. Муссолини: диктатура и демагогия. – М., 1993.
  3. Баран В. Україна після Сталіна. – Львів, 1992.
  4. Ярлан. Urior fazizmu //Літопис Української Повстанської Армії.– Торонто, 1980.– Т.8.

5. *Arendt H.* The Origins of Totalitarianism. - New-York, 1975.
6. *Рябов С.* Політична теорія держави. – К., 1996.
7. *Fridrich C. Brzezinski Z.* Totalitarian diktatorchip and Autocracy. Cambridg, 1965.
8. *Арон Р.* Демократия и тоталитаризм. – М., 1993.
9. *Баран В.* Теорія тоталітаризму: генеза і сутність // Сучасність. – 1996.
10. *Поппер К.* Відкрите суспільство та його вороги. – К., 1994.
11. *Чаликова В.* Не нам одним каятися // Родина. – 1989.- № 2.
12. *Макиавелли Н.* Государь. – М., 1990.
13. *Ярош Б.* Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30–50-ті роки ХХ ст. – Луцьк, 1995.
14. *Бердяев Н.* Судьбы России. – М., 1990.
15. *Хаек Ф.* Дорога к рабству // Новый мир. – 1991.–№7.
16. *Смит Д.* Муссолини. – Минск, 1995.
17. *Основи політичної науки / За ред. Б.Кухти – Львів, 1997.*

## THE PHENOMENON OF TOTALITARISM: CONCEPTUAL APPROACHES

Volodymyr Tomakhiv

*Ivan Franko National University of Lviv*

*vul. Universytetska 1, Lviv 79000, Ukraine, tel. (0322) 79-43-40*

“The Phenomenon of Totalitarianism: Conceptual Approaches” the author examines the totalitarianism as a phenomenon and social political practice in the article. Basing on the research of Ukrainian and foreign scholars the author distinguishes different conceptual approaches to the analysis of the phenomenon of totalitarianism and peculiarities of its practice in Ukraine.

**Key words:** conceptual approaches of totalitarianism; social political practice; totalitarianism

*Стаття надійшла до редколегії 13.04.2000*

*Прийнята до друку 14.11.2000*